

агульнаўсходнеславянскай супольнасці; *скиба*, думаецца, больш позняе запазычанне. *Воцць* прыйшло насамрэч з лацінскай мовы праз нямецкую, найбольш ранняе, бо лексема адносілася да царкоўнай тэрміналогіі і была звязана з царкоўнай абраднасцю. У царкоўнаславянскай мове яно пісалася без прыстаўнога зычнага *в*: *оцць*; *пражма* – беларуская лексема са значэннем “жытнія каласкі, падпечаныя на агні”. У сёняшніх дыялектах Беларусі існуе гэтае слова і мае вузкую тэрытарыяльную аднесенасць, гэта своеасаблівы этнаграфізм. Асобнае пытанне адносна словазлучэння *часть ралы*. Відавочна, што гаворка ідзе пра раллю – месца, пасеў, дзе вырошчвалася збожжа. Для царкоўнаславянскай мовы гэта наогул не характэрная лексема, бо там існавалі свае словы для абазначэння дадзенага паняцця: *поле*, *долина* і г. д. Гэту лексему (*часть*) *ролы* можна аднесці да старабеларускага моўнага фонду, сёння гэта слова агульнаўжывальнае.

Адносна бытавой лексікі ў кнізе “Руф” Францыска Скарыны мы можам зрабіць наступныя высновы:

1. Колькасць уласна бытавых лексем у кнізе невялікая, але гэта тлумачыцца аб’ёмам і значэннем самой кнігі.

2. Лексічны склад вызначанай тэматычнай групы разнастайны адносна часу ўзнікнення, шляхоў пранікнення і характару ўжывання слоў.

3. Нешматлікія моўныя факты вызначанай тэмы вельмі ярка і натуральна фіксуюць ступень развіцця тагачаснага грамадства і з’яўляюцца важнымі складнікамі моўнай карціны свету нашых продкаў.

Літаратура

1. Біблія: факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гг.: У 3-х т. – Т. 2. – Мінск, 1991.
2. Булыка А.М., Жураўскі А.І., Свяжынскі У.М. Мова выданняў Скарыны. – Мінск, 1990.
3. Лабынцаў Ю.А. “Надпісанні” глаў як частка літаратурнай спадчыны Скарыны // Спадчына Скарыны: Зб. матэр. першых скарынаўскіх чытанняў (1986). – Мінск, 1989.

І.А. Гапоненка

Агульнапашыраная лексіка ў лексічнай сістэме беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХ стагоддзя

У беларускім мовазнаўстве традыцыйна лічыцца, што сучасная беларуская літаратурная мова мае пераважна гамагенную дыялектную аснову. Пры гэтым найчасцей роля базавага дыялекту адводзіцца сярэднебеларускім гаворкам. Прыярытэт названай дыялектнай групы на сённяшні дзень абгрунтаваны ў шматлікіх працах па дыялекталогіі і гісторыі мовы.

Аднак літаратурная мова, хоць звычайна і ствараецца на базе пэўнага дыялекту, але, як правіла, не супадае з ім цалкам. Даследчыкі лічаць, што ў найбольшай ступені адзначаная асаблівасць характэрная для лексікі. Калі для фанетыка-арфаграфічнага, марфалагічнага, у некаторым сэнсе сінтаксічнага ўзроўняў дыялектная база ў большасці выпадкаў выглядае ў дастатковай ступені акрэсленай, то лексічныя сродкі ўліваюцца ў літаратурную мову значна больш шырокім струменем.

Зважаючы на ўказаную асаблівасць, паспрабуем выявіць ступень прадстаўленасці ў тэкстах пачатку ХХ ст. не дакладна лакалізаванай, а агульнапашыранай лексікі, уласцівай усім ці прынамсі большасці груп беларускіх народных гаворак. Такое даследаванне можна дапамагчы ўдакладніць ўяўленні аб дыялектных крыніцах літаратурнай мовы.

Ахапіць увесь тагачасны лексічны фонд, натуральна, немагчыма. Таму лічым мэтазгодным правесці выбарачны аналіз, а менавіта прасачыць ступень распаўсюджанасці на беларускай дыялектнай тэрыторыі лексем на літару *М* з рэестра “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»”. Гэтая лексікаграфічная праца цалкам аб’ектыўна адлюстроўвае склад лексікі беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХ ст. і можа служыць аўтарытэтай прэзентатыўнай крыніцай моўнага матэрыялу разгляднага перыяду. Падставы выбару менавіта лексем на літару *М* у якасці непасрэдных зводзяцца да наступнага: сярэдні аб’ём гэтай літары, адсутнасць у ёй прыставачных адзінак і адносна невысокі працэнт запазычаных слоў. Дыялектная фіксацыя лексем вызначалася па асноўных існуючых дыялектных слоўніках, матэрыял якіх ахоплівае пераважную большасць беларускіх дыялектаў: “Слоўніку паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” (далей СПЗБ), т. 3, “Дыялектным слоўніку Брэстчыны” (далей СБ), “Слоўніку гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі” (далей СЦГ), “Тураўскім слоўніку” (далей ТС), т. 3, “Слоўніку Гродзенскай вобласці” (далей СГ). Выкарыстанне дадзеных сучасных слоўнікаў для аналізу мовы пачатку ХХ ст., безумоўна, нельга лічыць аптымальным. Аднак адсутнасць дыялектных збораў разгляднага перыяду (за выключэнне “Слоўніка беларускай мовы” І. Насовіча, рэестр якога ўсё ж такі не можа прэтэндаваць на ўсебеларускі ахоп) або пазнейшых дыялектных зборнікаў, пабудаваных на рэтраспектыўна сабраным дыялектным матэрыяле ХІХ – пачатку ХХ ст., не пакідае іншых метадычных варыянтаў і вымушае пры вызначэнні лакалізацыі лексем рабіць пэўныя храналагічныя дапушчэнні. Значная нязручнасць узнікае таксама з-за таго, што выкарыстання пры аналізе дыялектных слоўнікаў ў асноўным (за выключэннем СПЗБ) дыферэнцаваныя. Адпаведна многія шырокаўжывальныя словы могуць быць у іх непрадстаўленыя. Таму для атрымання аб’ектыўных высноў даводзілася не толькі правяраць літаральную фіксацыю лексем у слоўніках, а яшчэ і рабіць прыкідкі на наяўнасць патэнцыяльных адзінак.

Рэстр “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»” на літару *М* утрымлівае 712 адзінак без уліку графічных (тыпу *маска – maska*) і фанетыка-арфаграфічных варыянтаў (тыпу *marec – марац, masterskaja – ма́сцёрская, маса – масса, маўчкі – моўчкі*). У выніку аналізу выявілася, што абсалютную прадстаўленасць ва ўсіх выкарыстаных дыялектных лексікаграфічных крыніцах дэманструюць лічаныя лексемы са СМНН¹, а менавіта *марац* (у ТС – у форме *марэц*), *морда*, *мур*. У 4-х дыялектных слоўніках фіксуецца 6 нашаніўскіх лексем: *мазоль* за выключэннем СГВ (у СГЦБ і ДСБ – *мазуль*), *майстар* за выключэннем ДСБ (у СГЦБ – *майцёр*, у ТС – *майцёр*), *матуз* (у ДСБ, ТС і СГВ – *мотуз*; слова фіксуецца і ў СЦГБ, але не ў агульнапашыраным значэнні ‘завязка, шнурок’, а ў значэнні ‘вузел’, таму гэтая крыніца не ўлічвалася), *матуля* за выключэннем ДСБ, *места* ‘горад’ за выключэннем СГВ (у ДСБ – *місто, мэсто*), *могліцы* за выключэннем СГВ; у 3-х – 43 адзінкі, напрыклад, *мак* (зафіксавана ў СГЦБ, СПЗБ, ТС), *макулінка* (СГЦБ, СПЗБ, СГВ), *мана* (СГЦБ, ДСБ, ТС), *месаед* (у СПЗБ – *мясаед*, у ТС – *мясоед*), *мядніца* (СГЦБ, СПЗБ, ДСБ); у 2-х – 117 адзінак, напрыклад, *маёнтак* (СПЗБ, ТС), *мана* (СПЗБ, ТС), *марынарка* (СГЦБ, СПЗБ), *мінуць* (СПЗБ, ТС), *мянёк* (СПЗБ, ТС). 224 словы адзначана толькі ў адной з дыялектных крыніц, напрыклад, *мажы* ў СМНН ‘вялікія сялянскія калёсы з высокімі драбінамі; мажары’ (‘тс’ у СГЦБ), *макаўка* ў СМНН ‘верхавіна (дрэва); макушка’ (‘тс’ у СПЗБ), *маладзік* у СМНН ‘месяц у першай квадра’ (‘тс’ у СПЗБ), *меншак* у СМНН ‘той, каму менш гадоў у параўнанні з кім-н.; меншы’ (‘тс’ у СПЗБ), *tudrec* у СМНН ‘чалавек, які валодае незвычайным розумам, ведамі, жыццёвым вопытам’ (‘тс’ у ТС).

Увогуле не сустрэліся ў слоўніках 319 лексем з рэстра “Нашай Нівы”, напрыклад, *магерка*, *магутны*, *маетнасць*, *маламожны*, *малебства*, *маляр*, *мандраваць*, *manieta*, *марудства*, *матыў*, *маячыць*, *миласьціна*, *мимаволи*, *мітусіцца*, *миар*.

На першы погляд падаецца, што сярод лексем, ужывальных на пачатку ХХ ст., агульнараспаўсюджаныя адзінкі (калі прымаць за іх лексемы, адзначаныя не менш, чым у 3-х дыялектных слоўніках) складаюць вельмі невялікую частку – 7,3 %. Але прыведзеныя літаральныя падлікі патрабуюць пэўных удакладненняў.

Па-першае, на наш погляд, асобныя групы слоў могуць выключаны з падлікаў па прычыне малаверагоднасці іх сталага функцыянавання ў народнай

¹ Семантычна тоесныя або блізкія па значэнні лексемы, якія ў гаворках фіксуюцца ў розных фанетычных версіях (тыпу *магазын – маказын, магарыч – магарыш, маладуха – молодуха, мачыха – мачэха, мачуха*), уключаліся ў падлікі. Лексемы, якія ў СМНН і дыялектных слоўніках дэманструюць фармальнае супадзенне/падабенства, але адрозніваюцца семантычна (напрыклад, *мадзец* – у СМНН ‘жыць у нястачы, сяк-так перабівацца’, у СЦГБ ‘марна бавіць час, марнець’; *маёўка* – у СМНН ‘гулянне на ўлонні прыроды’, у СПЗБ ‘маёвы жук’, у СГВ ‘шарсцяная хустка ў кветкі’; *меньне* – у СМНН ‘маёмасць’, у СПЗБ ‘назва’) не лічыліся суадноснымі.

мове. Гэта, напрыклад, а) рэанімаваныя ўстарэлыя лексемныя ці словаформы тыпу *маетнасць, майоратны, малебства, маршалак*; б) новыя (для перыяду пачатку ХХ ст.) запазычаныя, напрыклад, *манаполія, манархіст, маніфэст, марсэльеза, масса, машыніст (машыны), машыніста (паравоза), мікадо, мікроб, мікроскоп, мінаносец, мінэнвэрфэр, місіонэр, мобілізацыя, modernist, motocykletka, мэджыліс, мэр, metropolija, мэчэт*; в) адзінкі, якія абазначаюць рэаліі і паняцці, неўласцівыя ці малаўласцівыя народнаму побыту і свядомасці, напрыклад, *манархіст, манер, маскарад, матэрыяльны, медычны, міжнародны, мешчанін, міжпарлямэнскі, міністэрства, мітрапаліт, мітынг, младатурак, монумэнт, мотыв, муніцыпальны, мэтода*, да якіх можна аднесці і кампазіты з першай часткай *мала-, многа-* тыпу *малавядомы, малаграматны, малазямельны, малакультурны, маламожны, маласвядомы, малодушны, тноhaboшну, многалюдны, многагаротны, многамудры, многапакутны, многапольны, многатрудны*. Між іншым, менавіта словы такіх тыпаў у сваёй пераважнай большасці або маюць вузкую лакалізацыю, або ўвогуле не фіксуюцца ў прааналізаваных дыялектных слоўніках. У межах разгляданай літары адзначаецца прыкладна 105 падобных лексем. Калі не браць іх пад увагу пры падліках, працэнт слоў, шырокавядомых на дыялектным полі, узрастае адпаведна ўжо амаль да 9 %.

Па-другое, да агульна- і шырокараспаўсюджаных могуць быць аднесены не толькі тыя лексемныя са СМНН, якія літаральна прадстаўлены ў дыялектных слоўніках у аналагічным або падобным фанетыка-арфаграфічным афармленні. Так, як нам здаецца, у лік лексем, суадносных з нашаніўскімі, варта ўключыць: а) іх граматычныя варыянты (напрыклад, *малебен* у СМНН – *малебена* ў СЦГБ, *манюка* ў СМНН – *манюк* у СЦГБ, *мяцеж* у СМНН – *мяцежа* ў СПЗБ); б) аднакаранёвыя словы, аформленыя на дыялектных тэрыторыях рознымі слова- і формаўтваральнымі фармантамі (напрыклад, *маёнтычык* у СМНН – *маёнтыч* у СПЗБ, *макрусьнікі* у СМНН – *макрусьнікі* у СГВ, *мілюсьнікі* у СМНН – *мілюхны* ў СПЗБ, *млява* у СМНН – *мляўна* ў СПЗБ, *муціць* у СМНН – *мутыты* ў ДСБ); в) словы з неістотнымі (у межах асноўнага значэння) семантычнымі разыходжаньнямі (напрыклад, *макразіна* ў СМНН ‘мокрае, вільготнае месца’ – *макразіна* ў СПЗБ ‘макрата’).

Акрамя таго, зважаючы на дыферэнцыяльны характар большасці выкарыстаных дыялектных слоўнікаў, можна меркаваць, што ў іх мог не ўвайсці шэраг агульнаўжывальных слоў. Так, цалкам верагодна ўявіць, што ў гаворках (хоць бы ў некаторых) ёсць словы тыпу *майстраваць, малаток, талацко, марозны, махорка, мацней, мех* (кавальскі), *міг, мінулы, мокнуць* і пад., хоць яны і адсутнічаюць у рэестры адпаведных дыялектных слоўнікаў.

Яшчэ з большай упэўненасцю патэнцыяльная наяўнасць лексічнай адзінкі выяўляецца ў сітуацыі са словамі, якія ўваходзяць у адзін словаўтваральны рад. Даволі рэгулярна назіраюцца выпадкі, калі з усяго словаўтваральнага ланцужка, адлюстраванага ў СМНН, у дыялектнай мове фіксуецца толькі які-небудзь адзін

ці некаторыя элементы, напрыклад, у СМНН знаходзім рад слоў *махануць* – *махаць* – *махаючы*, а ў дыялектах толькі *махаць* (СЦГБ, СПЗБ, ТС) або *моцны* – *мацней* – *мацнейшы* – *мацнець* – *мацунак* (СМНН) і *моцны* (СПЗБ, ТС), *мацнейшы*, *мацунак* (СПЗБ). Пры гэтым лагічна меркаваць, што, калі ў гаворцы сустракаецца слова *мароз* (СЦГБ, СПЗБ, ТС), то ёсць у ёй і *марозіць*, і *марозны* (хоць яны і не фіксуюцца ў адпаведных слоўніках). Пры наяўнасці слова *мельнік* (СПЗБ) можна спрагназаваць і наяўнасць слова *мельнічны*, пры *мігаць* (ТС) – *мігацца*, *мігануць*, *мігнуць*, пры *мізэрны* (СПЗБ, ТС) – *мізарнейшы*.

Увогуле такіх патэнцыяльна наяўных лексем, зафіксаваных у СМНН і адсутных у прааналізаваных дыялектных крыніцах, у межах аналізуемага матэрыялу налічваецца прыкладна 207.

У цэлым, калі, з аднаго боку, не браць пад увагу лексемы, малахарактэрныя для дыялектнай мовы, і, з другога боку, прыняць у разлік не толькі літаральныя, але верагоднасныя супадзенні ў складзе лексем з рээстра СМНН і складзе лексем у беларускіх гаворках розных тэрыторый, працэнт перасякальнасці лексікі беларускай мовы пачатку ХХ ст. і лексікі, агульнай для беларускіх гаворак, можа дасягнуць даволі прадстаўнічых 43 %.

Атрыманыя лічбы з’яўляюцца некалькі ўмоўнымі, аднак рэальную моўную сітуацыю яны тым не менш адлюстроўваюць. Такім чынам, што датычыць лексікі, то вызначаныя ў беларускай дыялекталогіі межы базавага дыялекту могуць быць рассунутымі. На нашу думку, ёсць падставы сцвярджаць, што ў адносінах лексікі новая беларуская мова пачала фарміравацца як свайго роду сінтэтычнае ўтварэнне з вялікай доляй сродкаў шырокага ўжывання.

Скарачэнні

ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск, 1989.

СГВ – Т.Ф. Сцяшковіч. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1983.

СМНН – Слоўнік мовы “Нашай Нівы”. – Т. 2. – Мінск, 2007.

СПЗБ – Слоўнік паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. – Т. 3. – Мінск, 1982.

СЦГБ – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2-х т. – Т. 1. – Мінск, 1990.

ТС – Тураўскі слоўнік: У 5-ці т. – Т. 3. – Мінск, 1984.